

ձգտում էր բարձրացնել ժողովրդի գեղագիտական ճաշակը, ստեղծել և տարածել ազգային նոր երգեր, պարերգեր ու լիրիկական երգեր, թատերական երաժշտություն և այլն: Ընկերության գործունեության շնորհիվ բարձրանում էր երաժշտության հասարակական նշանակությունը, այն կտրվում էր եկեղեցուց և ծառայում ժողովրդի լայն խավերի ազգային ինքնագիտակցության արթնացման գործին:

Ընկերության կազմում ընդգրկված երաժշտական գործիչները (Տ. Զուխաշյան, Ա. Հովհաննիսյան, Ն. Թաշճյան, Ե. Տնտեսյան, Հ. Զերշյան և ուրիշներ), իրենց գործունեությունը շարունակեցին XIX դարի երկրորդ կեսին և ղգալի չափով նպաստեցին հայ երաժշտության առաջընթացին: Բայց ընկերության երիտասարդ հիմնադրի՝ Գաբրիել Երանյանի կյանքը շուտ ընդհատվեց: Նա վախճանվեց 1862 թ. հոկտեմբերին, 35 տարեկան հասակում: Իր կարճատև կյանքի ընթացքում երաժշտական-հասարակական բուռն գործունեության հետ միասին նա ստեղծեց մի շարք երգեր, որոնք այսօր էլ պահպանել են իրենց գեղարվեստական արժեքը: Դրանցից են՝ «Կիլիկիա» (խոսք՝ Ն. Ռուսինյանի), «Հայաստան» (խոսք՝ Հ. Միրզա-Վանանդեցու), «Արիք Հայկազունք» (խոսք՝ Հ. Սվաճյանի) և այլն:

Գ. Երանյանի մահը մեծ հարված հասցրեց «Քնար հայկական» ընկերությանն ու նրա երկշաբաթաթերթին: 1863 թ. նրանք դադարեցին գործելուց: Դրան, անկասկած, նպաստեցին նաև Զեյթունի հերոսական ապստամբությանը հաջորդած թուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված նոր բռնությունները:

5. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

XIX դարի առաջին քառորդը արգասավոր շեղավ քաղաքաշինության և ճարտարապետության զարգացման տեսակետից, քանի որ Հայաստանի արևելյան հատվածը շարունակում էր գտնվել պարսկական, իսկ արևմտյանը՝ թուրքական տիրապետության տակ: Այդ պայմաններում շինարարական գործունեություն ծավալելու, խոշոր մոնումենտալ շենքեր ու կառուցվածքներ իրականացնելու համար տնտեսական հնարավորությունները սահմանափակ էին:

Զգալիորեն փոխվում է դրությունը Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո, երբ ցարական, ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ զինվորական իշխանությունների կողմից Հայաստանի որոշ քաղաքներում և բնակավայրերում (Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Գորիս, Նոր Բայազետ և այլն) սկսում են, ճիշտ է, դանդաղորեն, սակայն որոշակի հետևողականությամբ ու ծրագրով իրականացնել քաղաքաշինական միջոցառումներ:

Այդ տեսակետից առավել ակնառու է Երևանը¹⁹:

Միջնադարյան Երևանը, որի մեջ մտնում էին Բերդը, Հին քաղաքը (Շահար), Կոնդ ու Դամիր-Բուլաղ կոչվող բնակելի շրջանները, ինչպես նաև

¹⁹ Երևանի մասին նյութերը քաղված են Ե. Շահագիրի «Հին Երևան», Երևան, 1930, Բ. Խ. Հակոբյանի Երևանի պատմությունը (1801—1879), Երևան, 1959, Բ. Մ. Арутюнян, М. М. Асратян, А. А. Меликян, Ереван, 1968, աշխատություններից:

Հրազդանի կիրճում տեղավորված Ձորագյուղը (որը սկզբում ինքնուրույն գյուղ է եղել ու հետո միացել Երևանին), ռուսական տիրապետության ժամանակաշրջանում սկսում է ընդարձակվել, քաղաքին է միանում նաև հյուսիս-արևելյան, ամբողջապես այգեպատ բարձունքների վրա տեղավորված Նորքը։

Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանում Խանի-բաղ կոչվող բարձր թող տարածության վրա սկսում է առաջանալ Նոր թաղը, որը կառուցապատվում է հիմնականում Թուրքմենշայի պայմանագրի համաձայն Պարսկաստանից գաղթած հայերի միջոցով։ Բնակելի այս նոր շրջանը առաջանում է Հին քաղաքի և կենտրոնական շուկայի հրապարակի արանքում, անմիջական կապ ստեղծելով Կոնդի և Հին քաղաքի միջև։

Նոր թաղ կոչված բնակելի շրջանի կառուցապատման ժամանակ կիրառվել է ռուսական քաղաքաշինական արվեստի կանոնավոր հատակագծման առաջադիմական սկզբունքը։ Դրա շնորհիվ քաղաքի այս նոր մասում առաջանում են միմյանց զուգահեռ և ուղղահայաց փողոցներով բնակելի թաղամասեր, որոնք տարբերվում էին նախկիններից։

Երևանում իրականացված հիշյալ քաղաքաշինական աշխատանքների առաջին փաստաթուղթը նրա գլխավոր հատակագիծն է՝ կազմված 1837 թվականին։ Նրանում քաղաքի խառնիճաղանճ կառուցապատման ֆոնի վրա առանձնանում է փողոցների կանոնավոր ցանցով նոր կառուցապատվող մասը։

Հետագա տարիներին կանոնավոր հատակագծման այս նույն սկզբունքն ընկնում է Երևանի հին մասերի վերակառուցման հիմքում։ Դրա մասին է վկայում Կովկասի փոխարքայի կողմից 1856 թ. դեկտեմբերի 23-ին հաստատված գլխավոր հատակագիծը, որով քաղաքի ողջ տերիտորիան (բացառությամբ Կոնդի և Նորքի) պետք է ենթարկվեր վերակառուցման։ Քաղաքի մյուս հատակագծում, որը վերաբերում է 1865 թ., պահպանելով հիշյալ սկզբունքները, ընդգրկվում են ավելի մեծ հողատարածություններ։

Երևան քաղաքի գլխավոր հատակագծի գործնական կիրառությունը փաստորեն սկսվում է 1862 թ., երբ նախաձեռնվում են աշխատանքներ Կրեպոստնայա (հետագայում՝ Աստաֆյան, այժմ՝ Արզվյան) փողոցի բացման ուղղությամբ։ Հյուսիս-արևելքից (պլանի զուգահեռ) դեպի հարավ-արևմուտք ուղղությամբ ձգվող և մոտ մեկ կմ երկարություն ունեցող այս փողոցը անցնում է քաղաքի կենտրոնական մասով՝ Հին քաղաքի և Նոր թաղի տարածությունների վրայով։ Հետագա տարիներին սկսվում է իրականացվել քաղաքի հատակագծով նախատեսված փողոցների բացումն ու կառուցապատումը։

Երևանի բերդը, որ իր գոյության ու թուրք-պարսկական տիրապետության տակ գտնվելու ամբողջ ժամանակաշրջանում ռազմավարական տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցող մի ամրություն էր, զբաղվելով ռուսների կողմից, որոշ ժամանակ շարունակեց ծառայել այդ նպատակին։ Բացի կայադորից, այստեղ տեղավորված էր նաև նահանգապետարանը։ Այդ պատճառով գոյություն ունեցող մյուս շենքերը (խանի պալատը, հարեմը, զորանոցները, զինապահեստները և այլն) օգտագործվում էին քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունների կողմից։ Դրան զուգընթաց այստեղ, սկսած 1848 թ., իրականացվեցին շինարարական որոշ աշխատանքներ (հարեմի շեն-

քը հարմարեցնելով զինվորական հիվանդանոցի, կառուցելով զինվորական եկեղեցու շենքը և այլն), Հետագայում, երբ 1864 թ. նահանգապետարանը փոխադրվում է քաղաքի կենտրոնում (Գուբերնսկայա փողոցում) կառուցված նոր շենքը, բերդը, կորցնելով ռազմական ու վարչական իր նշանակությունը, աստիճանաբար լքվում է:

Երևանի գործարար կենտրոնը շուկայի հրապարակն էր՝ ղանթարով, առևտրական ու արհեստավորական շարքերով, իջևանատներով ու այլ շենքերով: Կային նաև երկրորդական նշանակություն ունեցող հրապարակներ, ինչպես ֆայլա-բազարը և նոր հրապարակը (այժմ Ազիզբեկովի անվան), որը ձևավորվեց XIX դարի 50—60-ական թվականներին:

Նույն ժամանակաշրջանի քաղաքաշինական աշխատանքների արդյունքն է Անգլիական այգին (այժմ 26 կոմիսարների անվան զբոսայգի): Այն ըստեղծվում է Բերդի և շուկայի հրապարակի միջև ընկած ճահճապատ հողերի վրա:

Բնակչության կոմունալ սպասարկմանն էին ծառայում բաղնիքները: Սըրանց մի մասը (ինչպես նաև այլ բնույթի կոմունալ շենքերը) վերաբերում էին պարսկական տիրապետության շրջանին և ջրի անբավարար մատակարարման հետևանքով զուրկ էին հիգիենիկ պայմաններից: Բնակչությունը հիմնականում օգտվում էր ջրհորներից և սակավաթիվ աղբյուրներից, որոնց թիվը 1851 թ. տվյալներով 200-ի էր հասնում: Թեև 1857 թ. սկսվում է ջրամատակարարման ցանցի կառուցումը (Գետառից), սակայն խմելու համար ո՛չ ջրհորների և ո՛չ էլ Գետառի ջրերը պիտանի չէին:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում Երևանի բնակելի տների ճարտարապետությունը: Անկախ ոճական ու ներքին կազմակերպման տարբերությունից (որն արդյունք էր նրանց բնակիչների զբաղմունքի, կենցաղային սովորույթների, ազգային պատկանելության ու դրանից բխող գեղարվեստական պատկերացումների), բազմաթիվ են բնակարանների տեղական, բնակչության պայմանների համեմատ կառուցելու իմաստավորված ու առօրինակ լուծման ուշագրավ օրինակները:

Որպես ճարտարապետական ոչ բարձր մակարդակի օրինակ պիտի համարել Երևանի (ավելի հին եկեղեցու տեղում կառուցված) ս. Սարգիս եկեղեցու (1868) և նրա հյուսիսային կողմից կառուցված առաջնորդարանի ու դպրոցի շենքերը: Ինչ վերաբերում է Հրազդանի ձորաբերանին կառուցված առաջնորդարանի շենքին, ապա այն ընդհանուր առմամբ օժտված էր նույն ժամանակաշրջանի Երևանի բնակելի տների հատկանիշներով:

Քաղաքի հողատարածության մեծամասնությունը զբաղեցնում էին այգիներն ու բանջարանոցները, իսկ բնակչության գլխավոր զբաղմունքը հողագործությունն էր:

Քաղաքաշինական նույն կարգի փոփոխություններ տեղի են ունենում նաև Ալեքսանդրապոլում: Հին ամրոցի մոտ ընկած և Գյումրի անունը կրող այս փոքր բնակավայրն աստիճանաբար դառնում է ռուսական տիրապետության տակ անցած Արևելյան Հայաստանի երկրորդ կարևոր քաղաքը՝ 1837 թվականից վերանվանվելով Ալեքսանդրապոլ: Նրա զարգացման ազդակներից մեկը հանդիսացավ 1828—30 թթ. ընթացքում էրզրումից և Կարսից շուրջ:

2500 ընտանիքի ներգաղթին այստեղ: Դրա հետ միասին, Ալեքսանդրապոլի բնակչության աճին մեծապես նպաստեց զգալի թվով ռուսական կայազորի առկայությունը քաղաքին կից բերդում: Դրանց շնորհիվ է, որ XIX դարից առաջ ընդամենը 70 ընտանիքից բաղկացած²⁰ Գյումրիում 1865 թ. բնակիչների թիվը հասնում էր մոտ 17 հազարի:

Հետզհետե աճող Ալեքսանդրապոլի կորիզը հանդիսացավ «Զերքեզի» և «Մխչոնց» ձորերի ու քարահանքերի միջև գտնվող ձորաթմբին տեղավորված հին Գյումրին, պատմական Կոմայրին: Սրա հարավ և հարավ-արևելյան մասումն է, որ սկզբում տարրերայնորեն, առանց քաղաքաշինական որոշակի ծրարագրի, աստիճանաբար կազմավորվում են ու կառուցապատվում Ալեքսանդրապոլի նոր թաղամասերը, որոնցում բնակչությունը ինքնաբերաբար տեղաբաշխվում է ըստ ազգային պատկանելության («Թուրքի մահլա», «Բոշի մահլա», «Ուռուժնի մահլա», «Ռուսական թաղամաս» կամ «Սլաբոդկա»), ըստ դավանանքի («Կաթոլիկների թաղամաս» կամ «Ֆրանգիների մահլա»), կամ ըստ զբաղմունքի («Ռանչպարների մահլա», տարբեր արհեստների փողոցներ և այլն):

Եթե Ռուսաստանի հետ միացման սկզբնական շրջանում, նկատի ունենալով քաղաքի և ամրոցի ռազմավարական տեսակետից բացառիկ նշանակությունը, հիմնական հոգատարություն առարկան ամրոցն էր, որի հզորացման ուղղությամբ, սկսած 1834 թ.²¹ մեծ ջանքեր էին գործադրվում զինվորական իշխանությունների կողմից, ապա 1837 թ. սկսած քաղաքացիական իշխանությունների ուղղորդության առարկան են դառնում նաև քաղաքի կառուցապատման հարցերը:

Ալեքսանդրապոլի բերդից և հին Գյումրիից արևելք ընկած մասի կառուցապատման ժամանակ նույնպես, ինչպես Երևանում, ղեկավարվել են կանոնավոր հատակագծման սկզբունքով:

Նոր կառուցապատված մասը, որը հետագայում հանդիսացավ քաղաքի կենտրոնը, փողոցների կանոնավոր ցանցով բաժանվեց ոչ մեծ (50×75 մ—100×150 մ) թաղամասերի:

Ալեքսանդրապոլում ևս, ինչպես Երևանում, քաղաքի հասարակական կենտրոնը շուկայի հրապարակն էր (այժմ Մայիսյան ապստամբության), Հրապարակի շուրջն ու նրանից սկզբնավորվող փողոցներում գտնվում էին բազմաթիվ ու բազմաբնույթ խանութներ և արհեստանոցներ: Միևնույն ժամանակ այստեղ էին կենտրոնացած վարչական և կոմունալ (պանդոկներ, բաղնիքներ) շենքերը, եկեղեցիները: Քարավանատների կամ պանդոկների թիվը քաղաքում տասի էր հասնում («Յոթ Խապերանց խան», «Մատնիչյանների խան», «Սահթրջոնց խան», «Սաղիկենց խան», «Թարզոնց խան», «Ալմոյանների պանդոկ» և այլն): Սրանցից նշանավոր էր եղբայրներ Վարդան և Սարգիս Ալմոյանների պանդոկի երկհարկանի շենքը (առաջին հարկը խանութներ, երկրորդ հարկը՝ հյուրանոց), կառուցված 1865—67 թվականներին:

²⁰ Ղ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 154:

²¹ Նույն տեղում:

Բնակչության կոմունալ սպասարկմանն էին ծառայում քաղաքի տարբեր թաղամասերում, գլխավորապես «Գյումրի-շայ» և «Մուռառ-շայ» գետերի մոտ գտնվող բազմաթիվ բաղնիքները:

Կենցաղային կարիքների համար ջրամատակարարման հարցը կարգավորվում էր գերազանցապես աղբյուրների միջոցով: Կենցաղային ջրերի կուտակումը կատարվում էր քաղաքի հյուսիս-արևելյան և հյուսիս-արևմտյան մասերից քյահրեզային տնտեսության միջոցով: Կուտակված ջրերը քաղաքի հյուսիսային մասում առնվում էին թրծված կավի խողովակների մեջ, որոնցով նրանք հոսում էին դեպի քաղաքի Մուռառ-շայի ուղղությամբ: Աղբյուրների ղգալի քանակություն տեղաբաշխված էր քաղաքի տարբեր թաղամասերում: Նրանցից շատերը («Զիթողցոնց», «Ուստա Մուկուչի», «Քոռ Ավոյի» և այլն) իրենց վրա կրում են գյումրեցի հմուտ աղբյուրաշեն վարպետների ճարտար ձեռքերի դրոշմը:

Կառուցված շենքերից հիշատակելի է Ամենափրկիչ եկեղեցին: Հավատացյալ համայնքի միջոցներով այն կառուցվում է շուկայական հրապարակում 1859—1873 թթ.²² ընթացքում և իր ազդեցիկ տեսքով հարստացնում հրապարակի համայնապատկերը, նրա կառուցող վարպետները (քարտաշորմնադիրներ) Պապիկ և Թադևոս Կարապետյանները ու հյուսն Արդար Մանուկը նպատակադրված կերպով այս եկեղեցու շենքում ջանացել են վերարտադրել Անիի Մայր տաճարի ձևերը:

Մեկ ուրիշ եկեղեցի 1843—1855 թթ.²³ կառուցում են էրզրումից գաղթած հայ կաթոլիկները՝ Կանոնիկոս Աղեքսանդր վարդապետի նախաձեռնությամբ:

Այսպիսով, Ալեքսանդրապոլը քաղաք է դառնում Ռուսաստանին միացվելուց հետո, կազմավորելով քաղաքաշինական առաջադեմ սկզբունքների ու տեղական շինարարական ավանդույթների հետ սերտորեն զուգակցելով իր ուրույն ճարտարապետական դեմքը:

Նժնե նշված քաղաքաշինական սկզբունքը Նրևանում և Ալեքսանդրապոլում կիրառություն է ունեցել մասնակիորեն, քաղաքատարածության որոշ մասի վրա, ապա ամբողջությամբ այն կիրառվել է Արևելյան Հայաստանի բնակավայրերից մեկի՝ Գորիսի կառուցապատման ժամանակ: Նրա հիմնադրման աշխատանքներն սկսվել են 1850 թ., երբ Որոտան գետի վտակ Գորիս գետակի ձախափնյա լանջի վրա տեղավորված անձավային բնակարաններով հարուստ հին Կյորես գյուղի բնակիչները փոխադրվում են գետակի աջափնյա հարթավայրի վրա նոր հիմնադրվող բնակավայրը:

Բնակավայրի տնտեսական զարգացման պայմանները առավել նպաստավոր և հեռանկարային են դառնում հատկապես Գորիս—Շուշի խճուղային ճանապարհաշինության (1869—1879) հետևանքով: Այդ պայակցությամբ էլ Գորիսի հատակագծման և կառուցապատման աշխատանքներն ավելի կազմակերպված են ընթանում 1870 թվականից սկսած:

22 Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 154:

23 Նույն տեղում, էջ 155:

Պատմական նույն ժամանակաշրջանում, Հին Գավառ (Քյավառ) բնակավայրի տեղում, 1829 թ. այստեղ գաղթած հին-բայազետցիները հիմնադրում են Նոր Բայազետ (այժմ Կամո) բնակավայրը։ Սա տարածվում է Սևանա լճի հարավ-արևմտյան ափին, Նորադուզի թերակղզուց մոտ 6 կմ դեպի արևմուտք ընկած ու հյուսիսային քամիներից լավ պահպանված գոգավորությամբ մեջ։

Ինչպես երևում է ավելի ուշ ժամանակաշրջանի մեկ փաստաթղթից, որը վերաբերում էր Նոր Բայազետում կատարվող քաղաքաշինական աշխատանքների նկատմամբ Երևանի նահանգական վարչության կողմից իրականացվող վերահսկողությանը, բնակավայրն ունեցել է նահանգապետի կողմից հաստատված գլխավոր հատակագիծ։

Գլխավոր հատակագծում փողոցների կանոնավոր ցանցով առաջացած ուղղանկյուն թաղամասերը (և նրանցում գտնվող հողամասերը) համարակալված էին։ Նոր Բայազետն ուներ չորս հիմնական թաղ՝ Բանտի, Կալերի, Խաչերի և Տալիզի։ Վերջինս հիմնականում կառուցապատվել է 1835—1840 թթ. շուկայից հարավ և Բանտի ու Կալերի թաղերից արևմուտք։ Այստեղ էին գտնվում ոստիկանատունը, բուժարանը, դպրոցը, բաղնիքը, հյուրանոցը և այլն։ Քաղաքի հիմնադրման և զարգացման մեջ զգալի դեր են կատարել Արծրունիների տոհմի ներկայացուցիչները, Մկրտիչ Արծրունու գլխավորությամբ այստեղ հաստատվել են վերաբնակիչները, իսկ նրա եղբոր՝ Բարսեղ աղայի միջոցներով կառուցվել են իրար կից երկու դպրոցների շենքերը, ինչպես նաև խանութներ։ 1857—1860 թթ. ընթացքում Նոր Բայազետի գավառապետ թիֆլիսցի իշխան Իսահակ Աբելյան Աբա-Մելիքյանցի թելադրանքով ու նախաձեռնությամբ կառուցվում են հարյուրի չափ բարեկարգ կրպակներ²⁴, որոնցով բնակավայրի հասարակական և գործարար կենտրոնը ստանում է իր ճարտարապետական ձևակերպումը։

Քննվող ժամանակաշրջանը բեղմնավոր եղավ հայկական ժողովրդական բնակարանի զարգացման տեսակետից։ Հայաստանի տարբեր շրջաններում առաջացան բնակարանի տիպեր, որոնք համակողմանիորեն համապատասխանում էին ինչպես տվյալ շրջանի բնա-կլիմայական պայմաններին, այնպես էլ բնակիչների զբաղմունքին, նիստ ու կացին և այլն։

Հայաստանի լեռնային շրջաններում առավելապես տարածված էր բնակարանի ավանդական տիպը՝ տունը կամ գլխատունը (դարադամ, մրատուն, տան-տուն, հացատուն, թոնրատուն, կրակատուն, քուրսու տուն և այլն)։ Ինչպես հայտնի է, բնակարանի այս տիպը հայերի, վրացիների ու այլ ժողովուրդների մոտ առաջացել է շատ հնուց։

Հատակագծում քառակուսի կամ քառանկյունի (2, 4), առանձին դեպքերում նաև ավելի քանակությամբ փայտյա սյուների վրա հենվող ու Հազարաշեն կոչվող փայտազմբեթ ծածկով (կենտրոնում՝ երդիկ), զետեմփոր կամ կիսագետնափոր, երբեմն դրսից «շվաք» կոչվող սրահով տան այս տիպը,

24 Մ. Սմբաթյանց, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գավառի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 36—82; Տե՛ս նաև Ն. Մ. Պապուխյան, Սյունիքի ժողովրդական ճարտարապետությունը, Երևան, 1972, էջ 30—36։

որ անհիշելի ժամանակներից կացարան է հանդիսացել միաժամանակ մարդկանց և անասունների համար, XIX դարում իր հետագա զարգացումն է ապրում: Այն հիմք է ծառայում, այսպես կոչված, «կոմպլեքս տան» առաջացման համար: «Կոմպլեքս տան» հիմնական կորիզը շարունակում է մնալ գլխատունը, որին ավելանում են գլխատան առանձին ֆունկցիաները անցյալում կատարող մասեր՝ լրացուցիչ սենյակներ, գոմ, մառան, հացատուն և այլն: Այսպիսով, ավանդական գլխատան հիման վրա առաջանում է բնակարանի մի նոր տիպ, որը համեմատաբար ավելի բարեկեցիկ պայմաններ է ստեղծում բնակչի համար ու նպատակահարմար դառնում տնտեսությունը վարելու տեսակետից²⁵:

Հայաստանի դաշտավայրային (Արարատյան դաշտ) ու նախալեռնային (Աշտարակ, Կոտայք) շրջաններում սկսվում է կազմավորվել բնակարանի մի այլ տիպ, որը համապատասխան լինելով հանդերձ տեղի բնա-կլիմայական պայմաններին, առավելապես հարմարեցված էր այգեգործությանը ու խաղողագործությանը զբաղվող բնակիչների կենցաղին: Սրանց լավագույն օրինակները հանդիպում են Երևանում և նրա Կոնդ ու Նորք թաղերում, Քանաքեռում, էջմիածնում, Աշտարակի շրջանի Աշտարակ, Օշական, Նղվարդ ու այլ գյուղերում:

Քննվող ժամանակաշրջանը բնորոշ է ոչ միայն արհեստների ու առևտրի, այլև կրթության օջախների զարգացմամբ: Դպրոցական շենքերից հիշատակելի են Երևանի թեմական կամ առաջնորդարանի (1838), Հառիճա վանքի (1857), Վաղարշապատի (էջմիածնի) վարժարանի կամ «Ժառանգավորաց դպրոց»-ի (1813) և Գևորգյան ճեմարանի (1869) դպրոցական շենքերը:

Արևելյան Հայաստանի ազատագրման համար ուսուների նկատմամբ հայ ժողովրդի երախտագիտությունը նույնպես ճարտարապետական մարմնավորում է ստացել: 1834 թ., էջմիածնից ոչ հեռու, կանգնեցվել է կոթող ի հիշատակ այն ուսու զինվորների, որոնք ընկան 1827 թ. օգոստոսի 17-ի Օշականի ճակատամարտում:

Տարբեր են հիշատակված շենքերն իրենց ծավալով, բովանդակությամբ ու ճարտարապետական-զեղարվեստական մակարդակով, ինչպես տարբեր են ճարտարապետական այն միջավայրերը, որոնցում նրանք դրվել են, Եթե մի քանիսը դրանցից (Երևանի առաջնորդարանի, Հառիճա վանքի դպրոցներ) ինչ-որ չափով արտահայտում են հայկական ազգային ճարտարապետության ավանդույթները, ապա Գևորգյան ճեմարանի շենքում զգացվում է ուսական բարոկկոյի ճարտարապետության, իսկ Օշականի ճակատամարտի հերոսների հիշատակին կանգնեցրած կոթողում՝ ուսական կլասիցիզմի ճարտարապետության ազդեցությունը:

Հայաստանի որոշ վանքերում դեռևս XVII դարից սկսած վերաշինական ու կառուցապատման աշխատանքները շարունակվում են նաև քննվող ժամանակաշրջանում: Այդ տեսակետից բնորոշ է նախ և առաջ էջմիածնի վան-

²⁵ Ս. Վարդանյան, Հայկական ժողովրդական բնակելի տների ճարտարապետություն, Երևան, 1959, էջ 43—75: Տե՛ս նաև Է. Հակոբյան, Աշտարակի շրջանի ժողովրդական բնակարանի ճարտարապետությունը, Երևան, 1964:

քը, որի համակառույցը հարստանում է նոր շենքերով: Բացի ճեմարանից, հիշատակելի է 1846 թ. Ներսես V Աշտարակեցի կաթողիկոսի օրոք կառուցված զգալի չափեր (170×70 մ) և խորություն (6 մ) ունեցող լիճը, որը ծառայում էր վանքից դեպի հարավ ընկած վանքապատկան տարածության վրա ստեղծված արհեստական անտառի ոռոգման, ինչպես նաև միաբանների հանգրստի նպատակներին:

1831 թ. Եփրեմ կաթողիկոսին հաջորդած Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսը շինել է տվել Սինդդի շենքը (այժմ վանքի միաբանների ճաշարանի շենքը):

1869 թ. Մայր տաճարի արևելյան կողմից, նրա ամբողջ լայնությամբ ավելացվում է մի շենք՝ եկեղեցական սպասքը պահելու համար (այժմ ծառայում է որպես վանքի թանգարան), իր ճարտարապետական ձևերով՝ լուծված կլասիցիզմի մոտիվներով, նա չի ներդաշնակում տաճարի հին ձևերին:

* * *

Հայ ժողովրդի շինարարական գործունեությունն իր բազմապիսի դրսև-վորումներն ունեցավ նաև բուն հայրենիքից դուրս, գաղթավայրերի անծայրածիր տարածքի վրա, ինչպես ցարական Ռուսաստանի սահմաններում (Անդրբլուզկա, Հյուսիսային Կովկաս, Ղրիմ, Լեհաստան, Պետերբուրգ, Մոսկվա, Նոր Նախիջևան և Աստրախան), այնպես էլ աշխարհի մի շարք երկրներում (Պարսկաստան, Հնդկաստան, Եգիպտոս, Ռումինիա, Հունգարիա, Բեսարաբիա և այլն):

Թիֆլիսում ու Բաքվում հայերը, բացի ժողովրդական բնակարանի բացահորիկ ուշադրով հուշարձաններից (հատկապես Թիֆլիսում), որոշ թվով նաև մոնումենտալ եկեղեցական ու քաղաքացիական շենքեր են կառուցել: Դրանցից հիշատակելի են Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի (հին) շենքը (1824), վանքի կաթողիկե եկեղեցու վերակառուցումը (XIX դ. սկզբին) և Թիֆլիսի առաջին պրոֆեսիոնալ թատրոնի շենքը Երևանյան հրապարակում (այրվել է 1874 թ.), հետագայում նրա տեղը կառուցվել է Թամամշյանի քարավանատունը²⁶:

Նույն ժամանակաշրջանում շինարարական գործունեություն է ծավալվում նաև Բաքվի հայերի կողմից, որոնք 1870 թ. կառուցում են Պարապետի ս. Գրիգոր կաթողիկե եկեղեցին²⁷:

Երկու եկեղեցական շենքեր՝ ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1783—1807) և գերեզմանատան ս. Կարապետ (1865—1881) եկեղեցիները կառուցվել են նոր Նախիջևանում²⁸:

Մոսկվայում կազարյանների Արևելյան լեզուների ճեմարանի շենքի միջին (կենտրոնական) մասի շինարարությունն իրականացվել է 1814—1816 թթ., իսկ թևերինը՝ 1817—1823 թթ. ընթացքում: Գլխավոր շենքի առջև ընկած բակում 1822 թ. կանգնեցվել է կոթող՝ ի պատիվ ճեմարանի հիմնադիրների

26 О. Х. Халпахчян, Армяно-русские культурные отношения и их отражение в архитектуре, Ереван, 1957, էջ 37:

27 Նույն տեղում, էջ 38:

28 Նույն տեղում, էջ 32:

Հովհաննես և Հովակիմ Լազարյանների, Բացի վերոհիշյալից, նույն ժամանակաշրջանին է վերաբերում Մոսկվայի հայկական երկու՝ ս. Վերափոխման (1820—30) և Վազանկովյան հայկական գերեզմանատան ս. Հարություն (1815) եկեղեցիների շինարարությունը²⁹։

Հայերը շինարարական գործունեություն են ծավալել նաև այնպիսի նշանավոր գաղթավայրերում, ինչպիսիք են Լեհաստանը, Բեսարաբիան և Ղրիմի թերակղզին, որոնք բավականաչափ հարուստ են միջնադարին վերաբերող հայ ճարտարապետական հուշարձաններով։ Դրանցից է XIX դարի 70-ական թթ. Հնչեստում (այժմ Կոտովսկոյե, Մոլդավական ՍՍՀ) կառուցված հայկական եկեղեցին, որը հիմնադրել է Միրզայան Մանուկ բեյի որդի Հովհաննեսը։

Եթե Անդրկովկասի քաղաքներում կառուցված (գլխավորապես եկեղեցական) շենքերի հեղինակները ջանացել են վերարտադրել հայկական ճարտարապետության ավանդական ձևերը, ապա Մոսկվայում և Նոր Նախիջևանում կառուցված եկեղեցիներն իրենց վրա կրում էին ռուսական կլասիցիզմի դարաշրջանի ճարտարապետության որոշակի դրոշմը։ Նույնը կարելի է ասել նաև Լազարյան ճեմարանի շենքի ճարտարապետության վերաբերյալ։

Արևմտյան Հայաստանում ապրող հայերի շինարարական գործունեությունը բնութագրող մեր տվյալները առավել չափով վերաբերում են Կ. Պոլսին։ Այստեղ կառուցված պաշտամունքային, կրթական, մշակութային և բուժական շենքերից հիշատակվում են 1833 թ. ճարտարապետ Կարապետ Պալյանի կառուցած Պեշիկթաշի հայկական եկեղեցին, Սկյուտարի ճեմարանը (1838), Պեշիկթաշի դպրոցը, ինչպես նաև Օրթագյուղի Բարեսիրաց (1867—1870) և Բերայի արևելյան թատրոնների շենքերը, որոնցից առաջինը ստեղծվել է վերակառուցման հետևանքով, իսկ երկրորդը կառուցվել է ճարտարապետ Հակոբ պեյ Պալյանի միջոցներով։ Բացի վերոհիշյալներից, հարկ է հիշատակել նաև Նդի-Գյուլի ազգային հիվանդանոցի շենքը (1832), կառուցված ճարտարապետներ Հովհաննես ամիրա Սերվերյանի և Կարապետ ամիրա Պալյանի կազմած նախագծով³⁰։

XIX դարի առաջին կեսին շինարարական որոշ գործունեություն է ծավալում Կարինի հայկական համայնքը։ Դրա արդյունք են Կարնո ժառանգավորաց վարժարանի (բացվ. 1858 թ.) համար Մուստուկու ս. Լուսավորիչ վանքին կից և քաղաքի «Արծնյան» վարժարանի համար ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտ 1866 թ. կառուցված շենքերը³¹։

Բեղմնավոր է եղել հնդկահայերի շինարարական գործունեությունը հատկապես Մադրասում և Կալկաթայում։ Կառուցված շենքերից հիշատակելի են Մադրասի «Հայոց մարդասիրական ճեմարանի» (1821) ու Կալկաթայի «Ս. Սանդրխտյան» աղջկաց դպրոցի (1846), Մադրասի Շիրազեցու (1809) և Սար-

29 Նույն տեղում։

30 Թվարկված կառուցումների մասին տե՛ս «Ցիշատակարան», Կ. Պոլիս, 1910, էջ 165—166, 184։

31 Ղազար Զարբգ, Ցուշամատեան Բարձր Հայքի, Կարինապատում, Պելուք, 1957, էջ 162—164։

զիս Մատուր Աղավելյանի (1818), Կալկաթայի Մ. Թադիադյանի «Արարատյան ընկերության» (1845), Պողոս Վիչենյանի հիմնադրած և «Արծիվ» (1846) տպարանների, ինչպես նաև Կալկաթայի եկեղեցու և գրադարանի շենքերը³²։

Պակաս բեղմնավոր չի եղել պարսկահայերի շինարարական գործունեությունը Նոր Զուղայում, Սպահանում և Թավրիզում։ XVII—XVIII դդ. վերաբերող եկեղեցական ինքնատիպ շենքերով հարուստ Նոր Զուղայում XIX դարի առաջին կեսին հիմնադրվում են մի քանի կրթական օջախներ՝ Նոր Զուղայի հայկական դպրոցը՝ 1833 թ. (գործել է մինչև 1837 թ.), Դավրեթի թաղի ս. Մինաս եկեղեցու դավթի դպրոցը (1853) և Նոր Զուղայի Օրիորդաց դպրոցը (1858), որոնց համար, պետք է ենթադրել, կառուցվել են հատուկ շենքեր։ XIX դ. առաջին կեսին բավականաչափ շենքեր են կառուցվում հայության հանգրվան դարձած Եգիպտոսի Կահիրե և Ալեքսանդրիա քաղաքներում³³։

Կիրակոս եպիսկոպոս Երուսաղեմցու առաջնորդության օրոք (1825—1835 թթ.) է իրականացվել Կահիրեի ս. Սարգիս եկեղեցու մոտակայքում Հայկական դպրատուն-հյուրանոցի և Հոգետուն-հիվանդանոցի երկհարկանի շենքերի շինարարությունը։ Ավելի ուշ, 1839 թ. Պեյն էլ-Սուրենյի փողոցում կառուցվում է ս. Աստվածածին եկեղեցին։ Սա ուղղանկյուն հատակագծով (չափերը՝ 14×36 մ, բարձր. 18 մ), անսյուն, արևելյան կողմից ավագ խորանով և զույգ ավանդատներով, քարաշեն պատերով ու փայտաշեն ծածկով մի պարզ շենք է, միակ մուտքով՝ արևմտյան կողմից։

Նույնատիպ, սակայն ավելի փոքր չափի է Կահիրեի ֆում-էլ-խալիկէ գերեզմանատանը 1843 թ. կառուցված ս. Մինաս մատուռը։ Սրա հյուսիս-արևելյան անկյան վրա կանգնեցված է անշուք մի զանգակատուն։

Կահիրեի հայկական համայնքի շինարարական ջանքերի արդյունք են նաև Պեյն էլ-Սուրենյի փողոցում 1852 թ. կառուցված առաջնորդարանի շենքը և Խորենյան վարժարանի ու աղա Կարապետ Գալուստի նվիրատվությամբ 1854 թ. կառուցված շենքը (որի պատճառով վարժարանը հետագայում կոչվել է Գալուստյան)։ Մի փոքր մատուռ՝ ս. Թադեոս-Բարդուղիմեոս անունով 1835—36 թթ. կառուցվել է Ալեքսանդրիայից ոչ հեռու գտնվող Տիսանիս գյուղում, հայազգի Աբրահամ փաշա Բարթուղի ազարակում։ Ալեքսանդրիա քաղաքում «Արամյան» կամ «Պողոսյան» դպրոցի հիմնադրումը տեղի է ունենում 1851—1866 թթ.³⁴։

Ռումինահայ գաղութում կառուցված շենքերից հիշատակելի են Սուլավայի հայկական դպրոցի շենքը, Յասիի հայկական դպրոցը (1841) և տպարանը (1847)։

Հայաստանից դուրս գործել են բազմաթիվ հայազգի ճարտարապետներ։ Դրանցից էր Պալլանների ճարտարապետական տոհմը, որի մեծատաղանդ ներկայացուցիչները XIX դարի ընթացքում հաջորդաբար գրավելով սուլթա-

³² Տեղեկությունները քաղված են Ա. Գ. Աբրահամյանի «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության» գրքից, հատ. Բ, Երևան, 1967, էջ 271—275։

³³ Ա. Գ. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 73։

³⁴ Նույն տեղում։

նական Թուրքիայի արքունական ճարտարապետի պաշտոնը, Կ. Պոլիսը և շրջակայքը զարդարեցին ճարտարապետական հույակապ կոթողներով:

Առաջինը դրանցից հանդես է գալիս Գրիգոր Խալֆա Պալյանը (վախճանվել է 1823 թ.): Սրա նախագծերով կառուցվել են 12-ից ավելի տարբեր բնույթի շենքեր (պալատներ, մզկիթներ, գորանոցներ, քեռշկեր և այլն): Դրանցից առավել կարևորներն են Սարա Բուրնի, Պեշիկթաշի (Դոլմա Բախչեի) և Բեյլերբեյի պալատները:

Արքունական ճարտարապետի պաշտոնում հորը փոխարինում է Կարապետ ամիրա Պալյանը (1800—1866): Սրա նախագծերով կառուցվել են 10-ից ավելի շենքեր, այդ թվում նաև Պեշիկթաշի հայկական եկեղեցին (1838): Երևի վերջինիս նախագծելու կապակցությամբ էլ նա ճանապարհորդություն է կատարել դեպի Անի, ժանոթանալու համար Բագրատունյաց մայրաքաղաքի ճարտարապետական բարձրարվեստ կոթողների ավանդական ձևերին: Լինելով իր ժամանակի առաջադեմ հայ գործիչներից, Կարապետ ամիրա Պալյանը հոգ էր տանում իր որդիների մասնագիտական ուսուցման մասին, նրանցից երեքին՝ Նիկողոս բեյին, Սարգիս բեյին և Հակոբ բեյին ուղարկելով Փարիզ, ուր նրանք ճարտարապետական կրթություն են ստանում Սեն-Բարբի վարժարանում (Սարգիս բեյը՝ նաև Լ'էկոլ դ'Ռոզարում): Հաջորդաբար վերադառնալով Կ. Պոլիս, նրանք ծավալում են իրենց ճարտարապետական բեղմնավոր գործունեությունը սկզբում հոր ղեկավարությամբ, իսկ այնուհետև ինքնուրույն:

Կարճ է եղել Նիկողոս բեյ Պալյանի (1826—1858) ստեղծագործական կյանքը, ընդամենը 13 տարի (1845—1858): Այդ ժամանակամիջոցում նա նախագծել է Դոլմա Բախչե պալատի գահասրահն ու պատվո երկու դռները, երկու մզկիթ և մեկ քեռշկ, որոնք իրականացվել են: Նրա ստեղծագործության մեջ կարևոր տեղ է գրավում Զրադանի պալատի նախագիծը, որն իր վերահաս մահվան հետևանքով իրականացվել է նրա Սարգիս և Հակոբ եղբայրների ղեկավարությամբ:

Պալյանների ճարտարապետական տոհմում առավել բեղմնավոր է եղել Սարգիս բեյ Պալյանի (1835—1899) ստեղծագործական կյանքը: Սկզբի երեք տարիները (1855—1858) նա գործակցել է իր Նիկողոս եղբորը, գլխավորապես զբաղվելով նախագծումով (ավագ եղբայրը հիմնականում հանդես էր գալիս շինարարության կազմակերպչի դերում): Այնուհետև, եղբոր մահից հետո, շարունակելով ստեղծագործել ինքնուրույն, նա ոչ միայն հետևում է Զրադանի պալատի իր եղբոր նախագծի իրականացմանը, այլև նախագծում ու կառուցում 25-ի հասնող շենքեր:

Կարապետ ամիրայի կրտսեր որդին՝ Հակոբ բեյ Պալյանը (1836—1875) նույնպես ստեղծագործական համեմատաբար կարճ կյանք է ունեցել: Ավագ եղբոր՝ Սարգսի հետ միասին զբաղվելով հանդերձ Զրադանի և Բեյլերբեյի պալատների կառուցմամբ, ինքնուրույն նախագծել ու կառուցել է հինգ տարբեր շենքեր:

Այսպիսով, Պալյան ճարտարապետների տաղանդավոր ներկայացուցիչների ստեղծագործական անդուլ ջանքերով սուլթանական Թուրքիայի մայրա-

քաղաք Կ. Պոլսում XIX դարի ընթացքում կառուցվել են ավելի քան 60 պալատներ, քեռլեր, մզկիթներ, եկեղեցի, դպրոց և այլ շենքեր: Սրանք մոնումենտալ, ճարտարապետական-գեղարվեստական բարձրարժեք շինություններ են, որոնք կարևոր տեղ են գրավում Կ. Պոլսի ճարտարապետության մեջ:

Իրենց զգալի ներդրումը Եգիպտոսի արաբական ճարտարապետության մեջ կատարել են հայազգի ճարտարապետներ Գևորգ Ռափայելյանը և Զենոբ Միրամեթյանը: Դրանցից առաջինը եղել է Մուհամեդ Ալիի կառավարության շրջանում (1805—1849) Եգիպտոսում նախագծված և կառուցված մի շարք կարևոր հուշարձանների հեղինակը, իսկ երկրորդը՝ Իսմայիլ փաշայի պալատական ճարտարապետը, որը կառուցել է Կահիրեի իշխանազունների պալատների զգալի մասը³⁵, Եգիպտահայ նշանավոր ճարտարապետ Կ. Պալյանի վկայությամբ, Զենոբ Միրամեթյանի նախագծով կառուցված «Կեզիրեյի Բալխի մավրիտանական սյունաբարձ ճեմելիքները Ահմադյանի նմանողությամբ, պատիվ կրերեն հայոն տաղանդին»³⁶:

Հայազգի շատ ճարտարապետներ մասնակցել են նաև այլ երկրների ճարտարապետական կոթողների ստեղծմանը:

* * *

Այսպիսով, հայ ժողովրդի պատմության 1801—1870 թթ. ընդգրկող էպոխան կարևոր իրադարձություններով հարուստ մի ժամանակաշրջան էր, որի ընթացքում Արևելյան Հայաստանը միանալով Ռուսաստանին, զարգացման առաջավոր ուղի բռնեց: Հայ աշխատավորությունը մասնակից դարձավ Ռուսաստանի հեղափոխական պայքարին, որը հանգեցրեց ցարիզմի և բուրժուական լատիֆունդիական կարգերի տապալմանը, Ռուսաստանի բոլոր ճնշված ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի արևելահայ հատվածի ազատագրմանը:

Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը մնաց թուրքական բիրտ լծի տակ և ենթարկվեց ծանր հալածանքների ու բնաջնջման:

35 Ա. Գ. Աբրահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հատ. Բ, Երևան, 1967, էջ 75:

36 Կ. Պալյան, Ճարտարապետությունը Եգիպտոսի մեջ և ճարտարապետների գերը (տե՛ս Ա. Պարբեյան, Եգիպտահայ տարեցույց, 1913, էջ 112):